

Stjepan Radić o Istri i Rijeci

Sažetak

Autorica prikazuje kakav je bio odnos Stjepana Radića prema Rijeci i Istri. Taj se odnos zasnivao na načelu prava naroda na samoodređenje, prema kojem su Rijeka i Istra trebale pripasti Hrvatskoj. Nakon dolaska fašista na vlast 1922. Radić je počeo energično osuđivati talijanski iredentizam i Mussolinijev režim zbog ukidanja demokratskih odredbi i ljudskih sloboda i prava te progona Hrvata i Slovenaca. Bio je svjestan da se mala Hrvatska, bez pomoći međunarodne zajednice ne može sama obraniti. Zato je pokazivao veću spremnost za sporazum sa srbijanskim strankama, kao i razumijevanje za naoružavanje Kraljevine SHS, iako se u načelu zalagao za neutralnost i miroljubivost. Dugoročno je Radić vjerovao da se budućnost hrvatskog naroda u cjelini, pa i u Rijeci i Istri, može osigurati samo razvojem demokratskog međunarodnog poretka, započetog osnivanjem Lige naroda.

Ključne riječi: Stjepan Radić, Istra, Rijeka, Hrvatska, Italija, politika, ideologija, međunarodni odnosi

Za vrijeme Austro-Ugarske Stjepan Radić i Hrvatska seljačka stranka nisu mogli politički djelovati na području Rijeke jer je ona bila pod direktnom mađarskom vlašću, a ni u Istri jer je ona ulazila u austrijski dio Monarhije. Nakon rata su i Istra i Rijeka okupirani od Italije.¹

Ipak, Stjepan Radić je prije I. svjetskog rata često putovao u Istru i Rijeku i prije i nakon rata pisao je o problemima s kojima su se suočavali stanovnici tih krajeva te pokušavao dati prijedloge kako bi se oni rješavali.

Početkom 20. stoljeća Radić je tvrdio da uzrečicu *sirotica Istra* ne treba primjenjivati na gospodarsko stanje u Istri, jer ljudi tamo nisu siromašniji, dapače, u mnogim krajevima su bogatiji od pučanstva u banskoj Hrvatskoj, nego na mogućnost istarskih Hrvata da očuvaju i njeguju svoju nacionalnu individualnost.² Oni sve svoje

1 Stjepan Radić, Kako se danas brani domovina, *Hrvatska misao*, g. III., sv. 10., str. 601.; usp.: Petar Strčić, Osnovni problemi u povijesti Rijeke od 1848. do 1947. godine, u: *Prilozi za povijest Istre i Opatije*, Savjetovanje u povodu 40. obljetnice oslobođenja Rijeke i Istre i pobjede nad fašizmom, posebni otisak Dometa 1-2-3/1985., Opatija-Rijeka, str. 15-20.

2 Darko Dukovski, *Svi svjetovi istarski*, C.A.S.H, Pula 1997., str. 9-17 i Nevio Šetić, *Istra između tradicionalnog i modernog*, Naša sloga, Pazin 1995., 24-51.

kulturne i obrazovne ustanove, pa i osnovne škole, moraju financirati sami dobrovoljnim prilozima, radi čega je osnovano društvo *Ćiril i Metod*. Opasnost odnarođivanja povećava činjenica da su Talijani narod sa velikom i starom kulturom, a kako austrijski dio Monarhije ima demokratskije zakone i bolje zagarantirano djelovanje pravne države nego ugarski, teško je tvrditi da bi Istranima bilo bolje kad bi se ujedinili s banskom Hrvatskom. Stoga Radić o načinu očuvanja hrvatske nacionalne svijesti u Istri, u skladu sa demokratskim uvjerenjima i slavenskom orijentacijom (isticanjem naprednosti Čeha), piše:

“Dosljedni demokratizam i razvita slavenska svijest u Istri su to uspješnija sredstva za našu narodnu obranu i napredak, što je ‘Austrija’ daleko ustavnija od Hrvatske i od Ugarske, kako to pokazuje već ‘austrijski’ občinski ustav, peta kurija u carevinskom vijeću, neodvisnost sudaca i slobodno pristajanje činovnika uz koju god stranku hoće; pak što je nadalje ‘Austrija’ više od dvije trećine slavenska i što su u njoj Česi, najsviestniji i najnapredniji slavenski narod sa sjedištem u Zlatnom Pragu, danas najvažnijem ognjištu slavenske uzajamnosti.”

Dalje nastavlja da u Istri ima zapreka u radu, kojih više nema u Dalmaciji, a: “Te zapreke dolaze od toga što su gradovi i gradići u talijanskim rukama i što je to još uvijek isto biti pravi gospodin i biti Talijan. Ali zato u Istri mogu i smiju raditi i svi činovnici, naročito na kulturnom i gospodarskom polju, dok občinski činovnici i učitelji mogu biti i na čelu političkoj akciji. Što to znači i koliko to vriedi, lahko ćemo prosuditi, kad pomislimo, da su baš občinski činovnici i učitelji neprestance medju narodom, te mogu, osobito s pomoću svećenstva i u razmjerno kratko vrijeme, postići velikih i trajnih uspjeha. Ali to mogu samo onda, ako narodno vodstvo, ljudi više akademske naobrazbe - odvjetnici, liječnici, profesori - ne budu s visokog gledali ni na zadnjeg seljaka, a kamo li na učitelja *samo za to*, jer nisu čitali ni Homera, ni Horacija u originalu.”³

Radić je osuđivao Riječku krpicu kojom je taj grad 1871. potpao direktno pod upravu ugarske vlade. Prepuštanje Rijeke, kao velike luke koja ima velik značaj za Hrvate, na upravu ugarskoj vladi predstavlja nepravdu i prepreku za integraciju hrvatske nacije. Stoga se Radić zalagao da Rijeka bira dvojcu zastupnika u Sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, kako je predviđeno Hrvatsko-Ugarskom nagodbom.

Radićev odnos prema Istri i Rijeci tijekom I. svjetskog rata treba gledati u kontekstu njegova shvaćanja o položaju hrvatskog naroda i borbe za stvaranje uvjeta njegova sigurnog razvoja u budućnosti. Iako je u mladosti pripadao grupi političara jugoslavenske orijentacije *Napredna omladina*, koja je vjerovala da se težak položaj Hrvata i ostalih južnoslavenskih naroda može riješiti jedino razbijanjem Austro-Ugarske i stvaranjem jugoslavenske države, Radić je tu koncepciju postupno napuštao. Boraveći u Zemunu i prateći politički život u Srbiji, zaključio je da većina političkih snaga u Srbiji ne želi Jugoslaviju, nego samostalnu Srbiju, a da najjače stranke hoće veliku Srbiju, te da su radi toga spremne surađivati i sa hrvatskim

3 *Hrvatska misao*, g. III., sv. 8.: Što sam se naučio u Istri, str. 473-481.

neprijateljima, posebno Mađarima. Iako se i nadalje zalagao za gospodarsku i kulturnu suradnju sa Srbijom i Bugarskom, vratio se već zamrloj koncepciji austroslavizma, tj. suradnji slavenskih naroda koji žive u Austro-Ugarskoj, jer je vjerovao da bi se oni zajednički mogli izboriti za reorganizaciju te države u federaciju. Stoga je već 1902. izgradio koncept Podunavskog saveza država i naroda u kojem je predvidio da bi Rijeka i Istra s Dalmacijom bile u jedinstvenoj hrvatskoj federalnoj jedinici (oko koje bi se okupile i ostale južnoslavenske zemlje Austro-Ugarske: Vojvodina, Bosna i Hercegovina i Slovenija). Kao prvi korak do takve reorganizacije trebao bi biti prelazak cijele banske Hrvatske u austrijski dio Monarhije jer bi se tako ostvarilo jedinstvo s Dalmacijom, Istrom i Rijekom.⁴

Takav zahtjev Radić je zasnivao na uvjerenju da mađarski političari nisu ni voljni ni sposobni dopustiti drugim narodima u Ugarskoj, pa tako ni Hrvatima, ravnopravan status, kao što nisu u stanju provesti socijalne i gospodarske reforme u korist najširih slojeva mađarskog naroda. Radi toga je odbio potpisati Riječku rezoluciju o suradnji hrvatskih i mađarskih političara u borbi protiv austrijskog centralizma i sukobio se s tada stvorenom Hrvatsko-srpskom koalicijom.⁵

Kada se 1909., u vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine Radić susreo s agresivnom velikosrpskom propagandom, on je sve više naglašavao da bi razbijanje Austro-Ugarske bilo najopasnije za Hrvatsku, jer bi njezine zemlje mogle biti podijeljene između Njemačke, odnosno Austrije, kojoj bi pripala Istra, te Italije, Mađarske i Srbije. Stoga je na početku rata podržao dinastiju Habsburga, vjerujući da će oni, jer bi propast Austro-Ugarske značila i njihovu propast, biti prisiljeni da, posebno radi potrebe da država izdrži ratne napore, reformiraju državu u parlamentarnu i federalnu monarhiju u kojoj će se voditi briga o interesima svih njenih naroda i najširih slojeva.⁶

Vlatku Mačeku Radić je tada rekao da želi da Njemačka i Austro-Ugarska izgube rat, jer bi tako bio pobijeden njemački militarizam i uklonjena opasnost od njemačke dominacije na jugoistoku Europe, ali da također želi da se Austro-Ugarska održi jer bi njen raspad imao teške posljedice za sve njene narode, pa i Nijemce i Mađare.⁷

Radić je bio jedan od inicijatora *Izjave Hrvatskog sabora* od 14. lipnja 1915. protiv teritorijalnih ustupaka Italiji od strane sila Antante, datoj na prvoj sjednici Sabora od početka rata. Radi toga je nastavio podržavati opstanak Austro-Ugarske.⁸

Na sjednici Sabora održanoj 16. lipnja 1915., postavio je interpelaciju o zaštiti hrvatskoga pučanstva u Rijeci od terora i raspustu talijanskoga gradskoga zastupstva u Zadru.⁹

4 Tihomir Cipek, *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, Alinea, Zagreb 2001., 68-102.

5 Branka Boban, Razlozi sukoba Stjepana Radića sa Hrvatsko-srpskom koalicijom, u: *Spomenica Mirjane Gross*, Zagreb 1999., str. 329-340.

6 *Zapisnici stenografski Sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (SZ), 1908-1913., svezak I., 537-631; 1910-1915., I., 537-631.

7 Vladko Maček, *Memoari*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb 1992., str. 38.

8 SZ, 1913-1918., III., str. 7.

9 isto

Nakon dolaska na prijestolje cara Karla 1917. Radić je zaključio da je stanje u cijeloj Austro-Ugarskoj sve gore, da se državopravni položaj Hrvatske pogoršava i da je ona prepuštena Ugarskoj, a da su vladajući krugovi Monarhije posve nesposobni da carevinu odvoje od Njemačke. Stoga se u proljeće 1918. priklonio političkim snagama slavenskih naroda, vođenim Česima, koje su se zalagale za razbijanje Monarhije i stvaranje niza slavenskih država. Iako mu je bio najbliži koncept Države Slovenaca, Hrvata i Srba, prihvatio je stvaranje jugoslavenske države “na međunarodno priznatom teritoriju” jer se nadao da će se tako hrvatske zemlje okupiti u jednoj državi, a da će se savezom sa Čehoslovačkom onemogućiti utjecaj velikosrpskog militarizma. No, u tome nije našao podršku češkog vodstva.¹⁰

Prema izjavi na sudu 1920., Radić je i početkom 1918. tražio da se u Zadru i Rijeci raspišu izbori kako bi se smanjila opasnost od talijanskih pretenzija, ali je Hrvatsko-srpska koalicija to odbila.¹¹

U odluci Sabora kraljevine Hrvatske-Slavonije i Dalmacije o odcjepljenju od Austro-Ugarske od 29. listopada 1918., u točki II. stoji:

“Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom proglašuje se potpuno nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda bez obzira na teritorije i granice u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba živi.” Treba zapaziti da se, iako se u odluci polazi od načela prava naroda na samoodređenje, posebno ne spominje Istra.¹²

Na istoj je sjednici prihvaćen Radićev prijedlog da se ban pobrine neka se zabrani izvoz hrane u Ugarsku i Austriju, kao i uopće “izvan našega jugoslavenskoga narodnoga i državnoga područja” i neka se svi dijelovi naroda snabdiju potrebnom hranom jer treba da svi, a posebno “onaj dio našega naroda, koji je od vrijednih najvredniji, od mučeničkih najmučeničkiji, a to je onaj u Sloveniji, Dalmaciji, Bosni i Istri (...) osjeti na cijelom svom biću, ne samo moralno, nego i materijalno, da je došao veliki dan narodne slobode i narodne suverenosti.”¹³ Dakle Radić spominje Istru.

On je u studenom 1918. tražio da Središnji odbor Narodnog vijeća SHS ne pozove ni srpsku, ni talijansku vojsku radi osiguranja teritorija Države SHS, nego vojsku drugih sila Antante. U poznatom govoru 24. studenom 1918. na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS energično se suprotstavljao hitnom i bezuvjetnom ujedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom radi prodora talijanskih jedinica na naš teritorij jer je držao da: 1. ako su sile Antante odlučile da Italiji daju dio našeg teritorija, tu neće ništa moći pomoći ni srpska vojska, 2. jer je jedan od važnih

10 Opširnije o Radićevim stavovima u Prvom svjetskom ratu može se vidjeti u mojoj knjizi: *Stjepan Radić u Prvom svjetskom ratu*, Alinea, Zagreb 2006.

11 *Slobodni Dom*, br. 37., 17. 11. 1920.; Tekst deklaracije vidi u: *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, sabrao Ferdo Šišić, Zagreb 1920., 165-167.

12 SZ, 1913-1918., VI., str. 468-472.

13 SZ, 1913-1918., VI., str. 1476.

razloga njenog pozivanja želja da se osigura dominacija velikosrpskih i unitarističkih snaga s jedne strane, a s druge da se ona iskoristi za nečasnu ulogu gušenja nemira koji su se javili u Hrvatskoj radi teških socijalnih prilika. Upozoravajući da su međunarodni sukobi uništili Austro-Ugarsku, tražio je da se nova jugoslavenska država odmah izgradi kao federalno-konfederalna država.¹⁴

Za suvremenike u Istri i Dalmaciji, koji su bili u strahu pred Italijom, bila je nerazumljiva rezolucija donesena na izvanrednoj glavnoj skupštini Hrvatske pučke seljačke stranke 8. III. 1919. godine u kojoj se konstatira da hrvatski građani ne priznaju Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karađorđevića “jer je ova kraljevina proglašena izvan hrvatskoga sabora i bez svakoga mandata naroda hrvatskoga”, kao i “državno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca (t. j. Privremeno narodno predstavništvo u Beogradu)” i poriče “svaku zakonitu moć centralnoj vladi u Beogradu”, pa se na temelju toga prosvjeduje “proti novačenja i proti barbarskom načinu, koji se upotrebljava kod novačenja”, koja se objašnjava tvrdnjom da ih Srbija jedina može spasiti od talijanske okupacije.¹⁵

Istrani, Riječani i Dalmatinci vjerojatno nisu znali za ogroman otpor novačenju u kontinentalnim dijelovima Hrvatske koji je trajao još od pojave ‘zelenog kadra’, a koji je pojačan pokušajem Mate Drinkovića da u ime Narodnog vijeće SHS u studenom 1918. nasilno provede mobilizaciju. Kako su u Kraljevstvu SHS tijekom 1919. taj posao, uz srpske oficire nastavili isti ljudi, otpor je bio još veći. To je bio i jedan od razloga radi koga je Radić u srpnju 1919. u zatvoru izradio “glavu” za letak s potpisima 200 vojnih obveznika, koji se nalazi u Spisima Sudbenog stola u Zagrebu. U njemu se kaže da se mobilizaciju ne može provesti na temelju proste naredbe jednog ministra privremene vlade Privremenog narodnog predstavništva da se vojnički zakoni Srbije protegnu i na Hrvatsku jer se “tu protuzakonito unovačuju hrvatski državljani u srpsku vojsku” i traži zaštita od republike Francuske.¹⁶

Radića su nove vlasti, radi otpora protiv stvaranja unitarističke i centralističke jugoslavenske države, gotovo cijelu 1919. i 1920. držale u zatvoru, a 4. kolovoza 1920. je “radi zločina protiv otečestvu, vladatelju” osuđen na dvije i pol godine zatvora, ali je pušten na sam dan izbora za Konstituantu, 29. studenog 1920. godine. Odbačena je optužba da je pregovarao s predstavnicima talijanske vlade u kojima je izrazio spremnost prihvatiti Londonski ugovor, jer se to nije uspjelo dokazati radi kontradiktornih iskaza svjedoka.¹⁷

14 Stjepan Radić, *Politički spisi*, Znanje, Zagreb 1971., str. 327.

15 Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1972., II, str. 150.

16 Krizman, *Korespondencija...*, II., str. 193, 231; Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I., JAZU, Zagreb 1961., 99-105. Zbog širenja letka “Nezakonito novačenje u Hrvatskoj”, 2. rujna 1919. zatvorene su i Stjepanova supruga Marija Radić s kćerima Milicom i Mirom, dok je njegov sin Vlatko, star 13 godina bio zatvoren 7 dana, a mladi Branko star 7 godina – 24 sata.

17 Krizman, *Korespondencija...*, II, str. 36.; *Novo doba*, br. 173, Split, 4.8., str. 3: Radić osuđen.

Maček piše u svojim *Memoarima* da su pregovore s Talijanima inicirali i vodili on i dr. Lujo Kežman dok se Radić nalazio u zatvoru.¹⁸ Oni su radi toga i uhapšeni, ali su pušteni također zbog nedostatka dokaza. Radić je u obrani na sudu u srpnju 1920. izjavio da je svojim ljudima govorio kako on ne može putovati na Mirovnu konferenciju u Pariz preko Italije, jer bi ga talijanske vlasti zbog njegovih govora u Saboru o Rijeci, Zadru i Istri uhapsile.¹⁹

U tisku je u to vrijeme Radić napadnut i da je u obrambenom govoru na sudu hvalio Londonski ugovor, ali on ga je spomenuo u namjeri da ukaže kako se i u njemu spominje posebno Hrvatska, a posebno Srbija, što pokazuje sljedeći citat: “To je zloglasni londonski ugovor, kojega engleski tekst imam evo ovdje. Taj londonski ugovor stavlja Srbiju, Hrvatsku i Crnu Goru sasvim ravnopravno, na isti temelj međunarodne nezavisnosti. Kaže se u tom ugovoru na ime doslovce ovo: ‘Četiri vlasti - Francezka, Rusija, Velika Britanija i Italija - daju Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori sljedeće jadranske teritorije’ itd. Gornji dio Jadrana pripada Hrvatskoj uključivši ovamo i Rieku, koja je onda pripadala Ugarskoj.” U raspravi je tvrdio i da “naši političari” griješe kada tvrde da Londonski ugovor ne postoji jer time ne mogu ništa postići. Bilo bi bolje da nastoje dokazati da je nepravedan i spriječiti njegovo provođenje.

Kako je navedeno, u tom je govoru tvrdio da je u proljeće 1918., povodom imenovanja Buriana za ministra vanjskih poslova Austro-Ugarske Monarhije tražio da se donese deklaracija u kojoj bi se zahtijevalo ujedinjenje hrvatskih zemalja, uključujući i Rijeku i Istru.²⁰

Za vrijeme boravka u zatvoru povedena je protiv njega kampanja u tisku, da je navodno poslao telegram talijanskom ministru Sonnynu. Radić je navodno preko Rijeke uputio Sonnynu telegram u kojem javlja da je uhapšen i da je skupio 200.000 potpisa za protest protiv srpske okupacije i stvaranja Kraljevstva SHS, te moli da ga Antanta oslobodi, kao i da ga Sonnyno pozove u Pariz, a da u Zagreb Antanta pošalje komisiju s američkim, engleskim i talijanskim oficirima. Radiću nije dopušteno da tu vijest demantira iz zatvora, pa je to učinio tek u spomenutom govoru na sudu 1920. godine. Uvjerljiv dokaz da to zaista nije učinio je njegova usputna primjedba u pismu supruzi od 5. srpnja 1919., kojoj nije imao nikakvog razloga da nešto krije: “kad je ono izašao tobožnji moj brzojav iz zatvora u tal.(ijanskim) nov.(inama)”.²¹

On je, naprotiv, bio inicijator protesta protiv okupacije Istre i Rijeke izraženog u rezoluciji na Glavnoj skupštini HPSS 9. II. 1919., i u *Memorandumu*, za koji je Hrvatska pučka seljačka stranka skupila više od 150.000 potpisa, a koji je upućen američkom predsjedniku Wilsonu na Mirovnoj konferenciji u Parizu. U njemu se tražilo pravo hrvatskog naroda na samoodređenje u okviru “međunarodno priznatog teritorija južnih Slavena”.²²

18 Maček, *Memoari*, str. 53.

19 Krizman, *Korespondencija...*, II., str. 36-37; *Slobodni dom*, br. 37, 17.11. 1920.

20 Tekst deklaracije u: *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*, (Ferdo Šišić), str. 165-167.

21 *Slobodni dom*, br. 22, 10. VIII. 1920.; Krizman, *Korespondencija...*, II, str. 35-36 i 227.

22 Krizman, *Korespondencija...*, II., str. 58-60.

U zatvoru je tijekom 1919. i 1920. Radić dobivao često neprovjerene informacije o događajima u raznim krajevima, pa tako je supruzi 11. siječnja 1920. pisao da je čuo od "Riečanina očevica" da je Rijeka izgubljena jer je, nakon što je hrvatska pukovnija na zadovoljstvo naroda tri dana održala mir bez ikakvih problema, četvrti dan u grad ušla srpska vojska i "pod večer se razdieleše na skupine po 4 momka i stadoše pucati kao na fronti i zaustavljati svakog prolaznika uperivši unj bajunete i vičući: Ruke u vis, tako, da su mnoge poubijali, a ostale sve oplienili. Talijani (bolje talijanaši) javiše to odmah talijanskoj vojsci, koja sutradan pošalje konaničtvo na Krasicu (kraj Bakra) a rano zorom u 5 sati okupira tal.(ijanska) pješ.(adija) Rieku."

Radić je tada (1919.) razmišljao i: "Kad bi kojom nesrećom naša stvar ovdje u Hrv.(atskoj) u istinu zlo svršila (za sada), mislim, da će biti najbolje, da će biti najbolje, da mi odemo na Rieku i da od 'riečke države' stvorimo hrvatski *Piemont*."²³

Međutim 12. studenog 1920. potpisan ugovor u Rapallu između Italije i Kraljevstva SHS kojim su Italiji pripali Istra, Cres, Lošinj, Zadar, Palagruža i Lastovo. U Rijeci je trebala biti osnovana Slobodna Država Rijeka. Evakuacija talijanske vojske iz jadranskih područja koja im nisu pripala je počela 7. travnja 1921., ali se oteгла sve do 1923., kada su se talijanske trupe povukle i iz Sušaka, a u Rijeci je nastavljeno stanje ni rata ni mira uz manje ili više izražen teror fašista, sve do 7. I. 1924., kada je Rimskim ugovorom Italije i Kraljevine SHS Slobodna Država Rijeka, koja nije bila ni uspostavljena, pripala Italiji.²⁴

U nacrtu ustava Neutralne seljačke republike Hrvatske iz 1921., koji je uglavnom izradio sâm Radić, u vrijeme donošenja prvog, Vidovdanskog ustava, kao alternativni prijedlog rješenja za Hrvatsku i konfederalnu Jugoslaviju, teritorij države se definira ovako: "Državni teritorij neutralne seljačke republike Hrvatske opsiže svih 8 županija banske Hrvatske (Hrvatske, Slavonije s Medjumurjem) kako je taj teritorij bio pod banskom upravom dne 28. studenog 1920." Taj teritorij se može, prema načelu prava naroda na samoodređenje, proširiti plebiscitom kojeg pograničnog sudbenog okruga u Dalmaciji."

Na kraju teksta nacrtu ustava stoji:

"Republika Hrvatska ne priznaje tajnoga ugovora između kraljevine Italije i kraljevine Srbije, sklopljenoga dne 11. studenoga 1920. u Rapallu, bez Hrvatske i protiv Hrvatske, ali kao Neutralna mirotvorna republika očekuje pripojenje grada Rijeke i Istre k Hrvatskoj od talijanske prosvijećene radničke i seljačke demokracije i Saveza Naroda, pred kojima će taj svoj zahtjev vazda iznositi." Dakako da su takva očekivanja bila naivna.²⁵

Radić je i godinu dana kasnije u intervjuu S. M. Braloviću, dopisniku londonskog dnevnika *Daily News* i *New York Tribune*, 26. VII. 1922., izjavio:

"Priznanje hrvatske države na neprepornom hrvatskom političkom teritoriju – Hrvatske-Slavonije-Dalmacije, sada naravski i s Medjumurjem, s Kastavštinom

²³ Krizman, *Korespondencija...*, II, str. 196, 467.

²⁴ *Kronologija; Hrvatska - Europa - svijet*, Novi Liber, Zagreb 1996.

²⁵ Radić, *Politički...*, str. 366, 393.

(Kastav, Castua u Istri kraj Rijeke) i s otokom Krkom, tako da ova suverena Hrvatska može pridržati svoju podpunu unutrašnju samostalnost i da svojoj konfederativnoj zajednici sa Srbijom” je osnovni preduvjet za dolazak zastupnika HRSS u beogradsku skupštinu i sporazum sa Srbima. Treba zapaziti da on ovdje ne spominje Rijeku i Istru kao dijelove hrvatske države, jer ni ne vjeruje da beogradska vlada o tome odlučuje.²⁶

Radićeva očekivanja iz 1921. godine kako bi spor s Italijom mogao biti riješen mirnim putem bio je u skladu s njegovom nadom da će Italija poštovati načela demokracije i prava naroda na samoodređenje koje je proklamirala Liga naroda, ali je ubrzo mogao vidjeti da Velika Britanija i Francuska ne žele dirati u Rapallski ugovor.

Tako je Radić, nakon puča fašista koji su prijetili da će zauzeti cijelu Dalmaciju, vrlo oštro i neuobičajeno za njegovu “mirotvornu” politiku reagirao u *Domu* 5. studenog 1922. godine. Pisao je da je Mussolini došao na vlast jer su uz njega, nakon što je uspio silom slomiti željezničarski štrajk koji su u Italiji organizirali komunisti, “još više pristali talijanski kapitalisti, bankari, tvorničari i čitavo građanstvo, jer da je on sa svojim fašistima pravi spasitelj Italije”. Fašisti su “sve sami bivši vojnici, časnici i potčasnici, a njima Mussolini piše i govori ovako: ‘Za veliku i sjajnu svoju pobjedu, za neizmjerne svoje žrtve Italija nije dobila ništa, ili vrlo malo. Italija je morala priznati Rijeku posebnom državom i morala isprazniti gotovo cijelu Dalmaciju. Zato se moraju proglasiti ništetnima svi ugovori između rimske i beogradske vlade, te Italija mora Rijeku sebi jednostavno pripojiti, Sušak i sjevernu Dalmaciju ne smije isprazniti, a osim toga mora okupirati svu ostalu Dalmaciju”.

Radić na to poručuje:

“Po toj politici Italija hoće da otme najglavniji dio Hrvatske koji je i po svom govoru i po svom mišljenju tako hrvatski kao Hrvatsko zagorje, ili hrvatska Podravina. Fašistička Italija dakle gazi načelo narodnosti na kojem je sama osnovana i pravo narodnoga samoodređenja koje ona, tobože, najviše brani. Pri tom fašistička Italija računa možda i na to da će joj u tom njezinom osvajanju Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije, na ovaj ili na onaj način, pomagati republikanska Hrvatska, ili da je barem neće ničim smetati.

Tu se fašistička Italija ljuto vara.

Republikanska Hrvatska u oštroj je i nepomirljivoj opoziciji protiv današnje beogradske vlade, ali ona nije ni u kakvom sukobu sa srpskim narodom s kojim narod hrvatski ima zajednički međunarodno priznat teritorij, koji baš u ovom času, jer je to još posebni teritorij hrvatski, baš mi Hrvati treba da u potrebi *prvi* branimo neustrašivo, jednodušno i ustrajno.

Republikanska Hrvatska ujedno je pacifistička, mirotvorna, ali nije defetistička... Baš naprotiv: republikanska Hrvatska stvorila je u zapadnoj Hercegovini, u Lici i u srednjoj Dalmaciji takav blok od pol milijuna svjesnih i neustrašivih hrvatskih seljaka da su ti seljaci pripravnici u svako doba *na obranu* svoga doma i svoje domovine

²⁶ Krizman, *Korespondencija...*, II., str. 560.

spustiti se poput orlova sa svojih brda i svakoga osvajača Dalmacije baciti u more. A za tim hrvatskim blokom dinarskih planina još je tu pet puta toliki blok ostale Hrvatske, od Kvarnera do Dunava, od Međumurja do Srijema.”

Uz to je Radić pozvao Talijane i da se sjete 12 ofenziva na Soči.²⁷

No da je bio svjestan kako su njegove prijetnje nerealne može se naslutiti i iz činjenice da je tih dana poslao u Beograd najjaču do tada delegaciju HRSS radi nastavka pregovora o suradnji sa Jugoslavenskom demokratskom strankom Ljube Davidovića, iako je samo petnaestak dana ranije Hrvatski blok donio zaključak da prekida sve kontakte s demokratima, jer je na njihovoj skupštini pod pritiskom Svetozara Pribičevića izglasana rezoluciju da Demokratska stranka može s Hrvatima pregovarati jedino na bazi nepromijenjenog Vidovdanskog ustava.²⁸ Tom suradnjom s Davidovićem postignuto je rušenje vlade Nikole Pašića koga je Radić još od 1917. optuživao da se sporazumijeva s Italijom priznajući joj pravo na hrvatske dijelove jadranske obale, i raspisivanje novih izbora.²⁹

U vrijeme svoga boravka u Londonu u jesen 1923. Radić je imao, nejasno je na čiju inicijativu, neke kontakte s posrednicima talijanske vlade koji su završili njegovom osudom Mussolinijevog imperijalizma.³⁰ Radić je 23. siječnja 1924. u članku pod naslovom: “*Musollinijeva sramota, a Pašićeva izdaja*” osudio Rimski ugovor između Italije i Kraljevine SHS, kojom je Italiji prepuštena Rijeka i pisao da beogradske novine likuju radi toga što je napokon uspostavljen mir sa Italijom, a ne spominju koliko je Srbija pred Europom dokazivala da joj bez jadranske obale nema opstanka i koliko je Srba za to poginulo. Zaključio je da je prihvaćanje takvog ugovora za Mussolinija i Italiju sramota a “da je Pašićeva, tobož velikosrpska politika i za Srbiju zločinačka kao i za Hrvatsku”, pa poziva Srbijance da sada Pašića pozovu na odgovornost radi izdaje Srbije, a “nama će Hrvatima i Slovencima već odgovarati radi izdaje Hrvatske i Slovenije.”³¹

Pašić je umro bez osude zbog Rimski ugovor, iako Radić nije bio usamljen u sumnjama da se on i njegov ministar Ninčić sporazumijevao sa talijanskim političarima na račun hrvatske i slovenske obale Jadrana.³²

Možda je indikativno da je samo tjedan dana nakon potpisivanja Rimskog ugovora Radić uspostavio prve kontakte sa predstavnicima sovjetske diplomacije koji su okončani njegovim posjetom Sovjetskom savezu i učlanjivanjem u tamošnju Seljačku internacionalu.³³

27 Radić, *Politički...*, str. 410-413.

28 *Slobodni dom*, Zagreb, br. 43./1922., Političke i kulturne vijesti; te 45./1922.; *Novo doba*, Split, br. 254, 7.11.1922., Hrvatski Blok pred važnom odlukom; isto, br. 259., 13.11., Zadnje brzojavke - Unutarnji položaj - Dolazak izaslanika HB u Beograd: Laginja, Drinković; isto, br. 261, 15.11., Odaslanici Hrvatskog bloka u Beogradu

29 *Dom*, br. 18, 3.5.1916.; Stjepan Radić, *Politički...*, str. 445-447.

30 Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Slovenaca, Hrvata i Srba*, Matica hrvatska, Zagreb 1988., 136-137.

31 Radić, *Politički...*, str. 445-447.

32 Pregovori s Italijom, *Novo doba*, Split, br. 42, 21 2.; br. 97, 27.4.; br. 251, 3.11.; br. 267, 21.11.; br. 278, 6.12.1922.

33 Priznata je Sovjetska Rusija, *Slobodni dom*, br. 7., 13.II.1924., te: Mira Kolar Dimitrijević, Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup HRSS u Seljačku internacionalu, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3/1972., 7-29.

U rujnu 1924. Radić je opet upozorio: “Mi Hrvati imamo velik obračun s Italijom, koja ne smije ništa više da traži na našem teritoriju. I neka samo još korak korakne i mi smo gotovi s njom za dva dana, jer smo takav narod i jer nam je zemljopisni položaj takav.” Dakako da su takve njegove prijetnje bile bez uporišta u realnom odnosu snaga.³⁴

Dom je početkom srpnja 1925. pisao o teroru u Istri,³⁵ a nakon sporazuma Pašić-Radić u tom listu je objavljeno da je Radić “već više puta najoštrije osudio i domaću i talijansku popovsku politiku, a kad je to trebalo, osudio je i talijansku politiku današnjega pape, u kojem Mussolini ima najvećega pomagača, a pola milijuna katoličkih Slovenaca i Hrvata nemaju ni najmanje zaštite.” *Dom* tada ne spominje Nettunske konvencije koje je Pašićeva vlada potpisala 20. srpnja 1925., a kojima su se definitivno trebale riješiti granice s Italijom, posebno odnos Zadra i njegovog zaleđa uz velike privilegije talijanskim posjednicima na području Dalmacije na štetu domaćeg stanovništva. U želji da HSS ne ispadne kriva zbog pada vlade i propasti sporazuma, Radić se u lipnju 1926. založio da HSS ne glasa protiv Nettunskih konvencija, iako ih je držao vrlo nepovoljnim. Kasnije je otezanjem, u suradnji s Pribičevićem nakon stvaranja Seljačko-demokratske koalicije, uspio da one ne budu ratificirane u Narodnoj skupštini.³⁶

Nakon što je Mussolini u govoru povodom trogodišnjice puča fašista 1926. godine, rekao da je Italija preuzela ulogu Austro-Ugarske na Balkanu natjeravši Kraljevinu SHS da prihvati sve njezine zahtjeve, ali da se na tome neće zaustaviti, nego će je slomiti, Radić je konstatirao da je Mussolini promijenio svoju politiku kada je vidio da su Srbi i Hrvati prozreli njegov pokušaj da ih trajno sukobi s jedne strane podržavanjem beogradske velikosrpske politike, a s druge nudenjem Hrvatima pomoći ako se odreknu sporazuma sa Srbima. Tada je objasnio: “da je baš talijanska opasnost bila jednim od glavnih uzroka, da je sporazum između Hrvata i Srba sklopljen bez ikakvoga pogadjanja, bez ikakvoga cjenkanja i nadmudrivanja na neoborivom temelju seljačke demokracije i na ustavnom osnovu stvarne ravnopravnosti Hrvata i Slovenaca sa Srbima”. Stoga se založio da treba “snažno, brzo i odlučno” provoditi politiku narodnog sporazuma, a radikali i HSS moraju “naročito radi strahovite opasnosti od Italije, državne poslove povjeriti najboljima između najboljih i najsposobnijima između najsposobnijih, a nada sve moraju paziti na to, da u vrhovnom odboru za izvršavanje narodnih poslova, a to je vlada, ne može pasti ni na čas sumnja, da politiku narodnog sporazuma ili ne zna ili čak ne će provoditi. Jer samo dosljedna provedba politike narodnog sporazuma bit će dostojan odgovor Mussoliniju i cijeloj fašističkoj Italiji.” Da Talijanima smeta narodni sporazum vidi se, nastavlja on, i po tome što talijanske novine pišu kako on nije ni iskren ni trajan,

34 *Božićnica* za 1925., 228.

35 Talijani traže hrvatsku dušu - teror u Trstu i Istri nad Hrvatima, *Dom*, br. 10, 8.7.1925.

36 *Dom*, br. 13, 29.7.1925.; br. 24 i 27/1926.; Hrvoje Matković, *Povijest HSS*, Naklada Pavičić, Zagreb 1999., 243.

a takav dojam potvrđuje i povratak žandarskog terora, posebno u Dalmaciji.³⁷ Istovremeno Radić osuđuje demonstracije mladih koji razbijaju po gradovima talijanske dućane jer se tako ne može otkloniti talijanska opasnost nego samo čvrstim seljačkim “mišicama“, a u narednom broju *Doma* iznosi podatke o financijskoj i gospodarskoj slabosti Italije te zaključuje da ona i nije tako velika opasnost, ako se zna razumno raditi.³⁸ No, nešto kasnije je on sam u Sloveniji, nakon što je naglasio da razlikuje talijanski narod od “crnokošuljaša” izjavio: “Što Italija unutra čini, nas se ne tiče, ali neka se zna, ako se fašisti primaknu granici, da će Italija imati 100 milijuna protiv sebe od Baltika do Crnog mora.” Ta njegova izjava je izazvala incident kao “nediplomatska”, pa je svoj stav u Narodnoj skupštini 28. studenoga 1925. morao na neki način ublažiti te je rekao da je Mussolini uveo red u Italiji i da je njoj jednako tako potreban kao Pašić Srbiji.³⁹

No, on je i dalje nastavio osuđivati Mussolinijeve progone Hrvata i Slovenaca, što se vidi iz njegovog odgovora na prigovor komunističkog zastupnika Krndelja na sjednici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti 1. travnja 1927, da se državni porezi troše na militarizam, u kome je rekao: “Mi znamo, da je fašistička Italija u našem susjedstvu sagradila velike automobile, koji se zovu kamioni, koji idu od sela do sela spremni da razore svaku kuću koja im se ne preda i ne pokori. Tako rade fašisti s Hrvatima u Istri, gdje fašistički kamioni dovlače ‘štraf’ ekspedicije i razaraju seljačka gospodarstva. Hoćemo li da nam to i ovdje rade? Hoćemo li tu opasnost dovesti u svoju domovinu? Ako nismo ljudi moramo da se branimo. U prosudjivanju nismo sami. S nama je mišljenje cijeloga svijeta.”⁴⁰

Radić je 1927. opet upozoravao da Mussolini planira okupirati cijelu Sloveniju i Hrvatsku, a od Srbije napraviti svoju sluškinju, dok je 1928. godine ponovno konstatirao da njegov glavni ideolog Baldacci piše da se Mussolini ne zadovoljava samo istočnom obalom Jadrana, nego hoće podijeliti čitavu Jugoslaviju i uništiti i Srbiju. No Radić tada tvrdi da je glavni krivac za takav stav vlada Velje Vukićevića koja hoće zemljom vladati bez i protiv demokratske opozicije koja predstavlja osam milijuna državljana, dakle velike većine stanovnika države i tako je slabi i prema Italiji.⁴¹

U cjelini se može konstatirati da je Radić svoj odnos prema Rijeci i Istri zasni-
vao na načelu prava naroda na samoodređenje promoviranom u Prvom svjetskom ratu, prema kojem su Rijeka i Istra, čiju su većinu stanovnika činili Hrvati, trebale pripasti Hrvatskoj i Sloveniji. Ujedno je držao da je stvaranje nacionalne države jednako važno kao i ostvarenje ljudskih i demokratskih, kao i socijalnih prava njenih građana te nije smatrao da je tragično ako svi dijelovi jednoga naroda ne uđu u matičnu državu, pod uvjetom da se u državi u kojoj žive poštuju njihova manjinska prava i ako se sporovi među državama rješavaju mirnim putem. U tom slučaju takve

37 *Dom*, br. 27 i 28, 4. i 11.XI.1925.

38 isto, br. 29, 18.XI.1925.

39 isto, br. 30 i 31, 25.XI. i 2.XII.1925.

40 Mira Kolar Dimitrijević, *Radićev sabor 1927.-1928.*, Školska knjiga i Arhiv Hrvatske, Zagreb 1993., str. 49.

41 Radić, *Politički...*, str. 468-462.; *Dom*, br. 22, 25.5.1927.; Krizman, *Korespondencija...*, II., str. 637.

manjine mogu biti mostovi suradnje među državama. Tek nakon dolaska fašista na vlast 1922. Radić je počeo energično osuđivati talijanski iredentizam, a Mussolinijev režim zbog ukidanja demokratskih uredbi i ljudskih sloboda i prava, te prije svega progona Hrvata i Slovenaca. Iako je na osvajačke težnje fašističke Italije odgovarao preteći i vojskom, bio je svjestan da se mala Hrvatska, bez pomoći međunarodne zajednice ne može sama obraniti, jer je još od početka 20. stoljeća bio svjestan da velike sile odlučuju o međunarodnom poretku. Očito je da su talijanske prijetnje bile jedan od razloga zbog kojih je pokazivao veću spremnost za sporazum sa srbijskim strankama kao i razumijevanje za potrebu naoružanja Kraljevine SHS, iako se u načelu zalagao za neutralnost i miroljubivo rješavanje međunarodnih problema. Možda je to bio i jedan od razloga njegova puta u Rusiju 1924. godine. Protiv talijanskih pretenzija upućivao je apele Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine, a 1922. Ligi naroda i međunarodnoj javnosti. No, Radić je vjerovao da se budućnost hrvatskog naroda u Rijeci i Istri kao i u ostalim krajevima može osigurati jedino razvojem demokratskog međunarodnog poretka, te je oduševljeno podržao djelovanje Lige naroda.

Kasnije se Vladko Maček kao predsjednik HSS-a našao simbolički između grofa Ciana i Stojadinovića, kao što se Radić nalazio između Sonnyna, odnosno Sforze i Pašića, i do početka II. svjetskog rata odbijao razgovor o bilo kakvim teritorijalnim ustupcima Italiji, ali je 1941., odlučivši se za 'politiku čekanja', objektivno prepustio povijesnu pozornicu s jedne strane ustašama, koji su Italiji dali ne samo Istru i Rijeku, nego i gotovo cijelu Dalmaciju i Gorski kotar, a s druge partizanima koji su svojom borbom uspjeli sve te krajeve napokon pridružiti matici zemlji. Ipak, izgleda da je jedan od razloga zbog kojih on u Parizu u rujnu 1945. nije želio potpisati memorandum Jugoslavenskog nacionalnog komiteta iz Londona Mirovnoj konferenciji u Parizu u kome se protestira zbog diktature u Jugoslaviji, bilo protivljenje talijanskim pretenzijama na hrvatske teritorije. Maček je objašnjavao da je protivnik režima, a ne države i da ne želi otežavati položaj jugoslavenskoj delegaciji u vrijeme kada se ona bori za slovenske i hrvatske granice prema Italiji.⁴²

42 RSUP SRH, Fond 1561 Službe državne sigurnosti (SDS), kut. 10., 010.2 Put dr. Mačeka i Pešelja u Ameriku i drugi problemi oko ličnosti dr. Mačeka i njegovih veza sa predstavnicima drugih reakcionarnih partija, str. 30-31.

SUMMARY**Stjepan Radić about Istria and Rijeka (Fiume)**

Radić based his relation to Rijeka and Istria on the principle of a nation's right to self-determination, according to which Rijeka and Istria should have become a part of Croatia. However, he believed the achievement of human, democratic and civil rights to be as important as the creation of a national state. He did not regard as tragic if sections of a nation do not enter the mother state, if the state they live in respects minority rights and settles international disputes peacefully. It was only after the Fascists came to power in 1922 that he started to condemn energetically the Italian Irredentism and the Mussolini regime for abolishing democratic principles, human freedom and rights and persecuting Croats and Slovenes. He was aware that the small Croatia, without the help of international community, cannot defend itself alone. Therefore he was more inclined to reach an agreement with Serbian parties as well as to understand the armament of the Kingdom of SCS, although he upheld neutrality and peaceful solutions. That may be one of the reasons for his trip to Russia in 1924. He appealed the Paris Peace Conference in 1919 and the League of Nations and the international public in 1922. He believed, in the long term, that the future of the Croatian nation in general, even in Rijeka and Istria, can be secured only by developing an international democratic system, started with the foundation of the League of Nations.